

В. Л. ЗУЦ

ДО ПИТАННЯ ПРО УТВОРЕННЯ ОЛЬВІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Поява греків на північних берегах Чорного моря і виникнення тут античних, рабовласницьких держав, однією з яких була Ольвія, становили результат колонізаційного руху, названого «великою колонізацією». Він почався в Греції у VIII ст. до н. е. і набрав найбільшого розмаху в VII і VI ст. до н. е. Цей рух відбувався в період, коли на зміну безкласовому, родовому суспільству, в якому рабство зберігало домашній характер, приходило класове, рабовласницьке суспільство, де праця рабів перетворювалась в основу всього економічного ладу. Запровадження дешевої рабської праці у все ширших розмірах вело до розорення вільних дрібних виробників, основну масу яких становили землероби, і супроводжувалося концентрацією земельної власності в руках небагатьох землевласників-аристократів. Вільні землероби потрапляли в боргову кабалу, розорялися і через слабкий розвиток ремесла не могли застосовувати свою працю. Не витримувала конкуренції рабської праці і розорялася також частина вільних ремісників. Внаслідок цього в грецьких полісах архаїчного періоду створився надлишок населення, яке було змушене шукати засобів до існування на чужині.

Отже, причиною грецької колонізації було відносно перенаселення, породжуване властивим античному суспільству низьким рівнем розвитку техніки, застійним характером продуктивних сил. «У стародавніх державах, у Греції й Римі,— писав К. Маркс,— вимушена еміграція, яка набирала форми періодичного заснування колоній, була постійною ланкою суспільного ладу. Вся система цих держав базувалась на певному обмеженні чисельності населення, яку не можна було перевищити, не наражаючи на небезпеку самих умов існування античної цивілізації. Але чому це було так? Тому що цим державам було зовсім невідоме застосування науки в галузі матеріального виробництва. Щоб зберегти свою цивілізацію, їх громадяни повинні були залишатись нечисленними. В противному разі їм загрожувало ярмо тієї виснажливої фізичної праці, яка перетворювала тоді вільного громадянина в раба. Недостатній розвиток продуктивних сил ставив права громадянства в залежність від певного кількісного співвідношення, якого не можна було порушувати. Єдиним порятунком була вимушена еміграція»¹.

Колонізаційна активність грецьких полісів посилилась також вна-

¹ К. Маркс, Вимушена еміграція, К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 8, стор. 541.

слідок внутрішніх соціальних і політичних суперечок, що роздирали їх протягом усього періоду формування тут рабовласницького ладу.

Основну масу тих, хто переселявся у колонії, становили вільні землероби, що розорилися. Крім того, туди потяглися і представники інших соціальних верств: ремісники, купці, вихідці з родової знаті, жерці. Деяку частину переселенців становили і політичні емігранти, позбавлені власності у себе на батьківщині².

Одним з найактивніших учасників колонізаційного руху був Мілет. Його колонізаційна діяльність спочатку розвивалася на землях вздовж узбережжя Малої Азії, а далі охопила й інші території, зокрема західне, східне та північне узбережжя Чорного моря. Протягом VIII—VII ст. до н. е. Мілет заснував на південному березі Геллеспонту Абідос, на азійському березі Пропонтиди — Кізік, Паріон, Пріап, Кіос, на острові Проконнесі — місто з тією ж назвою, на Херсонесі Фракійському — Лімни і Кардію, на південному узбережжі Понту — Сінопу, Сесам, Кромну, Теос і Кітор. Близько 756 р. до н. е. Сінопа з допомогою Мілета заснувала Трапезунт. Мілетяни утвердились також в колоніях, заснованих іншими грецькими центрами, наприклад, у фокейській колонії Амісі, що дало привід Страбону вважати це місто колонією Мілета. Наприкінці VII ст. до н. е. Мілет разом з іншими грецькими містами взяв участь у заснуванні колонії Навкратіс в дельті Нілу.

Мілетяни були першими колоністами на західному узбережжі Чорного моря, де в VII ст. до н. е. вони заснували Істрію і Аполлонію, а в першій половині VI ст. до н. е. — Одесс, Томи³ і, очевидно, Тіру⁴. На східному узбережжі Чорного моря вихідці з Мілета в VII ст. до н. е. заснували Фасіс і, мабуть, Діоскурію.

Провідна роль належала мілетянам і в колонізації Північного Причорномор'я. У VI ст. до н. е. в районі Боспору Кіммерійського ними були засновані такі значні центри, як Пантікапей і Феодосія, а також, можливо, й менші населені пункти — Гермонасса і Кепи. Мілетом була заснована й Ольвія⁵. Взагалі античні автори приписували Мілетові заснування багатьох десятків колоній (Сенека наводить цифру 75, Пліній називає Мілет матір'ю понад 90 міст). Самі ж мілетяни в одному з пізніших (часів Римської імперії) написів називають свій поліс «матір'ю численних і великих міст у Понті, Єгипті і в багатьох місцях населеної землі»⁶.

З наведених вище коротких відомостей про колонізаційну діяльність Мілета видно, що найбільшого розвитку вона набрала в VII—VI ст. до н. е., тобто в період найбухливішого політичного життя міста. І хоча, як правило, нема можливості через брак джерел пов'язувати заснування тієї або іншої відомої нам мілетської колонії з якимись конкретними історичними подіями, що відбувались у Мілеті, все ж здається безсумнівним найтісніший зв'язок між внутрішнім та зовнішньо-політичним становищем міста і його колонізаційною активністю в архаїчний час. Гостра соціальна боротьба між трудящим народом — вільними землеробами і ремісниками, з одного боку, та родовою аристократією, яка захоплювала землі вільних общинників, і міцніючим класом нових рабовласників — хазяїв ергастеріїв, купців тощо, з другого, що з особливою силою розгорілася в першій половині VI ст. до н. е., а та-

² К. М. Колобова, Из истории раннегреческого общества, Л., 1951, стор. 161.

³ Т. В. Блаватская, Западнопонтийские города в VII—I вв. до н. э., М., 1952, стор. 28, 29.

⁴ А. И. Фурманская, Античный город Тира, Античный город, М., 1963, стор. 41.

⁵ Про те, що мілетяни були засновниками Ольвії, повідомляють Геродот (IV, 78), Псевдо-Скімн (Опис землі, 808—809), Страбон (VII, 3, 17), Стефан Візантійський (Опис племен, див. Борисфен), Псевдо-Арріан [86 (60³)].

⁶ SIG, II, 2878.

кож безперервні напади зовнішніх ворогів (навала кіммерійців, багаторічна агресія Лідійської держави, перське завоювання), які розорили насамперед сільськогосподарське населення Мілетської області, не могли не створювати значних контингентів людей, які опинялись поза виробництвом. Ці позбавлені засобів існування люди являли собою значну загрозу державі. Влаштування колоній було найдійовішим заходом рабовласницького полісу, спрямованим на відновлення порушеної рівноваги.

На підставі археологічних даних прийнято вважати, що найраніше в нижньому Побужжі, а зрештою і в усьому Північному Причорномор'ї виникло поселення, залишки якого знайдено на о. Березань. Найдавніший античний шар на Березані датують кінцем VII ст. до н. е.⁷ В архаїчний час виник ряд поселень і на узбережжі лиманів. Так, до VII—VI ст. до н. е. відноситься виникнення поселення на правому березі Бузького лиману біля Широкої балки⁸. До другої половини VI ст. до н. е. належать матеріали, знайдені при розкопках нижнього шару поселення на правому березі Березанського лиману в районі с. Вікторівки (поселення Вікторівка I)⁹. Другою половиною і кінцем VI ст. до н. е. датують матеріал, виявлений на поселенні, розташованому на відстані 3 км на північ від Вікторівки¹⁰. До того ж часу відносяться залишки поселення, відкритого в 1950 р. в с. Дніпровському (кол. Сарі-Коміші)¹¹. На підставі підйомного матеріалу встановлено наявність поселень архаїчного часу на території сучасного Очакова¹². Цим часом датують і деякі уламки грецької кераміки, знайдені у ряді давніх поселень: в урочищі Дідова Хата¹³, на південь від с. Кателіна¹⁴, біля Закисової балки¹⁵, біля с. Петухівки¹⁶, в пониззі Куяльника¹⁷.

На лівому березі Бузького лиману залишки поселення, заснованого в VI ст. до н. е., досліджувалися в с. Лупаревій Балці¹⁸. До того ж часу відносяться поодинокі знахідки грецької кераміки на поселенні біля Бубликової балки¹⁹. Як вважають дослідники, ряд лівобережних поселень — в урочищі Скелька²⁰, на південь від с. Олександрівки, на північ і схід від с. Станіслава — судячи з численних знахідок в їх нижньому шарі ліпного лощеного посуду, виник у VII—VI ст. до н. е.²¹

⁷ С. И. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, МИА, № 50, М.—Л., 1956, стор. 211—239.

⁸ Б. М. Рабичкин, Поселение у Широкой балки, КСИМК, вып. 15, М.—Л., 1951, стор. 119—124.

⁹ С. И. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, МИА, № 50, стор. 240—244; Ф. Рудык, Древнее поселение Викторовка I (VI—III вв. до н. э.), МАСП, вып. I, Одесса, 1957, стор. 63—66.

¹⁰ С. И. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, МИА, № 50, стор. 245; М. С. Синицин, Карта поселень і городищ між гирлами Дністра і Південного Бугу скіфсько-сарматського часу, НЗ ОДП, т. X, 1955, стор. 56 (пункт № 82).

¹¹ С. И. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, МИА, № 50, стор. 245—247.

¹² Підйомний матеріал зібрав місцевий краєзнавець С. В. Страшний.

¹³ Ф. М. Штителъман, Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э., стор. 223, Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

¹⁴ Там же, стор. 242.

¹⁵ Там же, стор. 88.

¹⁶ Там же, стор. 271.

¹⁷ С. И. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, МИА, № 50, стор. 240.

¹⁸ Ф. М. Штителъман, Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э., стор. 172.

¹⁹ Там же, стор. 188.

²⁰ Там же, стор. 185.

²¹ Ф. М. Штителъман, Поселения античного периода на побережье Бугского лимана, МИА, № 50, стор. 255; і ї ж, Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э., стор. 196, 201, 211.

Дані матеріальної культури цих поселень дають змогу висловити більш-менш певну думку щодо їх етнічної належності. Виникнення більшості поселень Нижнього Побужжя архаїчного часу, особливо тих, де виготовлена на гончарному крузі кераміка (місцева ольвійська і привізна) переважає над ліпною, очевидно, пов'язане з появою тут греків-колоністів.

Аналогію нашим поселенням становлять «численні населені пункти», головним чином «дрібні поселення, що знаходились іноді на відстані не більше 3—4 км одне від одного... на порівняно невеликих островах, розділених неглибокими лиманами і протоками»²², на місці сучасного Таманського півострова. Вони відносяться до кінця VI—початку V ст. до н. е. Як зазначає дослідник історії Боспору Т. В. Блаватська, «певно, більшість населення тут становили елліни»²³. Ці поселення входили до складу хори Фанагорії, Гермонасси та інших грецьких полісів азійської сторони Боспору Кіммерійського ще до утворення тут єдиної держави — Боспорського царства.

Наведені дані про заселення Нижнього Побужжя в архаїчний час дають можливість зробити висновок, що Ольвія не була єдиним грецьким поселенням у цьому районі. Вона виникла поряд з іншими поселеннями грецьких колоністів, і її заснування було лише однією з ланок у процесі освоєння ними цієї території.

Щодо часу заснування Ольвії твердо встановленої думки в науці немає. Писемними джерелами у цьому питанні є свідчення Псевдо-Скімна про заснування Ольвії— «κατὰ τῆς Μηδικῆς ἐπαρχίας» і повідомлення «Хроніки» Євсевія про заснування Борисфена, який ототожнюють з Ольвією. Проте відомості Псевдо-Скімна недосить конкретні, бо наведений вираз його може бути витлумачений по-різному: «за перського панування» або «за мідійського панування» (адже термін «Μηδικός» греки вживали і в тому і в другому значенні). Дата ж заснування Борисфена (середина VII ст. до н. е.), яку називає Євсевій, не узгоджується з наявним археологічним матеріалом. Тому більшість радянських археологів у цьому питанні спирається не на повідомлення Євсевія, а на археологічний матеріал. В залежності від тієї чи іншої його інтерпретації дату заснування Ольвії визначають часом від початку до другої половини VI ст. до н. е.²⁴ або ж сумарно VI ст. до н. е.²⁵

²² Т. В. Блаватская, Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до н. э., М., 1959, стор. 10—12.

²³ Там же, стор. 12, виноска 14.

²⁴ Л. М. Славин, Древний город Ольвия, К., 1951, стор. 6; його ж, Ольвія, Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1959, стор. 247; його ж, Периодизация исторического развития Ольвии, Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху, М., 1959, стор. 91 (початок VI ст. до н. е.); Т. Н. Книпович, Ольвия и Тира, Очерки истории СССР. Первобытнообщинный строй и ранние рабовладельческие государства, М., 1956, стор. 326; В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 21; його ж, История античных городов Северного Причерноморья, Античные города Северного Причерноморья, М.—Л., 1955, стор. 28; Д. Б. Шелов, Античный мир в Северном Причерноморье, М., 1956, стор. 42 (перша половина VI ст.); А. А. Иессен, Греческая колонизация Северного Причерноморья, Л., 1947, стор. 59 (кінець першої або початок другої чверті VI ст.); див. Е. И. Леви, Терракотовая архаическая головка, найденная в Ольвии, СА, VII, 1941, стор. 308—316); С. И. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, МИА, № 50, стор. 238 (друга чверть VI ст., з посиланням на працю Т. Н. Книпович, К вопросу о торговых отношениях греков с областью р. Танаиса в VII—V в. до н. э., ИГАИМК, вып. 104, Л., 1935, стор. 103); Е. И. Леви, Ольвийская агора, МИА, № 50, стор. 42 (раніше середини VI ст.); В. М. Скуднова, К вопросу о датировке архаической Ольвии, ВДИ, 1961, № 1, стор. 317 (середина або друга половина VI ст. до н. е.).

²⁵ Д. П. Каллистов, Северное Причерноморье в античную эпоху, М., 1952, стор. 66; його ж, Колонизация Северного Причерноморья, Древняя Греция, М., 1956, стор. 121.

Поряд з цим існує думка, що Ольвія була заснована в VII ст. до н. е.²⁶ Вперше її висловив О. С. Уваров й ґрунтується вона на повідомленні Євсевія.

В числі переселенців, які вирушали на нові землі, звичайно, були не тільки громадяни метрополії, а й жителі інших грецьких полісів. Зважаючи на велику кількість колоній, заснованих Мілетом, можна думати, що значний процент мілетських колоністів становили вихідці з інших грецьких центрів.

Вивчаючи імпорту грецьку кераміку архаїчного часу, знайдену при розкопках поселення на о. Березань, В. М. Скуднова прийшла до висновку про «величезний довіз на Березань родоської кераміки». Цей факт, на її думку, «можна пояснити тим, що частина жителів Родоса взяла участь у заснуванні найранішого поселення Північного Причорномор'я»²⁷.

Як зазначає М. М. Бондар, який досліджував торгівлю Ольвії в догетський час, ольвіополіти в VI ст. до н. е. «підтримували жвавій торговельній зносини з іонійськими містами Малої Азії, особливо із своєю метрополією — Мілетом»²⁸. Поряд з цим Ольвія в той же період одержувала керамічні вироби та інші товари з Навкратиса, з островів Самоса і Родоса. В першій половині VI ст. до н. е. почалась торгівля Ольвії з Афінами і Корінфом. Торгівля Ольвії з Навкратисом, Самосом і Корінфом велася, очевидно, за допомогою посередників. Ними, певно, були мілетські купці. Можливо, посередницьку роль у цій торгівлі відігравав і Родос, який в архаїчну епоху був серйозним конкурентом Мілета²⁹.

Таким чином, і дані про торгівлю Ольвії в VI ст. до н. е. дозволяють припускати, що в колонізації Нижнього Побужжя могли брати участь громадяни інших грецьких полісів, в тому числі Самоса, а також Родоса. Наявність у складі населення Ольвії вихідців із Родоса та інших дорійських полісів, однак, досі не підтверджується жодними слідами дорійського діалекту в ольвійській епіграфіці.

Важливе значення має питання про наявність у складі населення Ольвії та інших поселень Нижнього Побужжя архаїчного часу поряд з грецькими колоністами так званого місцевого, «туземного» елемента. Йдеться про те, чи жили скіфи в VI ст. до н. е. в Ольвії та навколишніх поселеннях, і якщо жили, то до яких соціальних верств вони належали.

Писемні ольвійські джерела того часу не містять даних про наявність скіфів у складі населення Ольвії³⁰.

²⁶ А. С. Уваров, Исследования о древностях южной России и берегов Черного моря, т. I, СПб., 1851, стор. 71; В. В. Латышев, Исследования об истории и государственном строе города Ольвии, СПб., 1887, стор. 38 і далі; Б. В. Фармаковский, Архаический период в России, МАР, № 34, 1914, стор. 17; його ж, Ольвия, Новый энциклопедический словарь, изд. Брокгауза и Ефрона, т. 29, Пг., 1916, стор. 454; його ж, Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г., СГАИМК, т. I, Л., 1926, стор. 152; Т. В. Блаватская, Западнопонтийские города в VII—I веках до н. э., стор. 33; В. Д. Блаватский, Античная археология Северного Причерноморья, М., 1962, стор. 9; К. Э. Гриневич, К вопросу об экономике архаической Ольвии, Античный город, стор. 51.

²⁷ В. М. Скуднова, Родосская керамика на о. Березани, СА, 1960, № 2, стор. 167.

²⁸ М. М. Бондар, До питання про торговельні зносини Ольвії в VI—I ст. до н. е., Археологія, т. IX, К., 1954, стор. 69.

²⁹ Там же, стор. 70.

³⁰ Ольвійські написи VI ст. до н. е. вичерпуються кількома граффіті на глиняних посудинах. До написів того часу, ймовірно, відносяться два граффіті, які читаються як грецькі імена Δα[ισος?] і 'Ηραυόρης. (И. И. Толстой, Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья, М.—Л., 1953, стор. 31, № 39; стор. 32, № 41).

В археологічній літературі існує думка, що матеріали Ольвійського некрополя нібито дають можливість говорити про наявність скіфів у складі населення Ольвії в архаїчній час. Так, наприклад, Т. М. Кніпович вважає, що «серед поховань... ясно розрізняються могили греків і могили туземців»³¹. Ознаку скіфських поховань дослідниця вбачає, зокрема, у скорченому положенні похованих. На думку Т. М. Кніпович, скорчені поховання, відкриті в архаїчному некрополі Ольвії, належали скіфам.

Необхідно, однак, зазначити, що віднесення скорчених поховань в некрополях античних міст Північного Причорномор'я до скіфів (або таврів) викликало заперечення з боку ряду радянських дослідників. Так, С. В. Кисельов вважав недоведеним скіфське походження скорчених поховань, оскільки скорчені кістяки присутні й в грецьких некрополях метрополії³². Л. М. Славін у доповіді на V конференції Інституту археології АН УРСР (1946 р.) про роботу Ольвійської експедиції висловився на користь грецького походження скорчених поховань в архаїчному некрополі Ольвії, а у статті про поселення на о. Березань — на користь подібного походження скорчених поховань Березанського некрополя³³. Дослідник Ольвійського некрополя класичного часу Ю. І. Козуб прийшла до висновку, що «скорчені поховання Ольвії не можуть бути визнані похованнями представників місцевих племен»³⁴. В. В. Лапін відстоює належність скорчених поховань грекам³⁵. Отже, скорчене положення похованих не можна розглядати як ознаку, що свідчить про їх належність скіфам.

Крім поховань у скорченому вигляді, С. І. Капошина і Т. М. Кніпович відносять до скіфських поховання із зброєю (мечем, стрілами)³⁶. Таке трактування цих ольвійських поховань зустрічає серйозні заперечення. В. М. Скуднова досить обґрунтовано критикує цей погляд у своїй праці про ольвійські поховання із зброєю³⁷, а Ю. І. Козуб цілком справедливо висловлює сумнів з приводу того, що «воїни в Ольвії були скіфами, в руках яких був захист беззбройних греків»³⁸.

До числа джерел, що нібито дозволяють судити про склад населення Ольвії, відносять деякі вироби ольвійського ремесла, зокрема металеві прикраси. Йдеться про виготовлені шляхом відливання у формах бронзові художні вироби, датовані VI ст. до н. е. Зазначений спосіб виготовлення прикрас із бронзи, на відміну від способу карбування, як вважає Т. М. Кніпович, «є, безперечно, місцевим прийомом, що існував у Північному Причорномор'ї і за скіфського, і ще за доскіфського часу. В Ольвії він пояснюється, очевидно, участю у виробництві скіфських майстрів»³⁹. Крім того, вона вбачає негрецьке виробництво, «наприклад, у виконанні деяких грецьких орнаментів, майстром не зрозумілих»⁴⁰.

³¹ Т. Н. Книпович, Некрополь в северо-восточной части Ольвийского городища (по раскопкам 1937 г.), СА, VI, 1940, стор. 104.

³² ВДИ, 1948, № 3, стор. 119—120.

³³ Л. М. Славін, Древньогрецьке поселення на острові Березань, НЗ КДУ, т. XV, вип. VI, 1956, стор. 168.

³⁴ Ю. І. Козуб, Некрополь Ольвии V—IV вв. до н. э. как исторический источник, Автореферат кандидатской диссертации, К., 1963, стор. 11.

³⁵ В. В. Лапін, Проблемы греческой колонизации Северного Причерноморья, Автореферат кандидатской диссертации, Л., 1963, стор. 16—17.

³⁶ С. И. Капошина, Погребение скифского типа в Ольвии, СА, XIII, 1950, стор. 205; Т. Н. Книпович, Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников, МИА, № 50, стор. 133.

³⁷ В. М. Скуднова, Погребения с оружием из архаического некрополя Ольвии, ЗОАО, т. I (34), 1960, стор. 60—74.

³⁸ Ю. И. Козуб, вказ. праця, стор. 15.

³⁹ Т. Н. Книпович, Население Ольвии..., стор. 134.

⁴⁰ Там же.

Аналогічний погляд — про скіфську основу ливарного ремісничого виробництва в Ольвії і про вільних скіфів-ливарників у складі ольвійських ремісників — висловила й Є. О. Прушевська⁴¹.

Наведені погляди зустріли, однак, цілком справедливе заперечення з боку ряду дослідників. Так, на думку А. І. Фурманської, немає «даних, які б підтвердили сумісну роботу греків і скіфів у майстернях Ольвії»⁴². Розвиток тут ливарного ремесла пояснюється «в першу чергу наявністю необхідної сировини, яка і визначала технологію виробництва, а не участю в ньому місцевих майстрів-скіфів»⁴³.

Ще одним джерелом, яке пов'язує з негрецькими елементами в складі населення грецьких міст і поселень Північного Причорномор'я, є ліпна кераміка, особливо один з її видів — чорнолощений посуд з інкрустованим орнаментом, який знаходиться у нижніх шарах античних міст Північного Причорномор'я і, зокрема, Ольвії⁴⁴. Чорнолощену кераміку датують VII—VI або кінцем VII — початком VI ст. до н. е. і визначають стосовно до того чи іншого конкретного пункту як скіфську⁴⁵ або таврську⁴⁶. В той час як звичайний ліпний посуд міг побутувати (і, очевидно, побутував) й у греків, чорнолощена кераміка була чисто місцевим, північнопричорноморським явищем. Знахідки її в Ольвії та на поселеннях Нижнього Побужжя мають свідчити про наявність там місцевого етнічного елемента.

Крім поселення на о. Березань, за архаїчного часу грекам, очевидно, належали поселення на правому березі Бузького лиману (біля Широкої балки, в с. Дніпровському), на території сучасного Очакова, на правому березі Березанського лиману (біля с. Вікторівки), а також, можливо, й на лівому березі Бузького лиману (біля с. Лупаревої Балки).

Виникнення інших лівобережних поселень архаїчного часу (на південь від с. Олександрівки, на північ і схід від с. Станіслава), у зв'язку з переважанням в їх нижніх шарах ліпної, в тому числі лощеної, кераміки, пов'язувати з греками значно важче. Можливо, що поряд з греками на лівому березі мешкало місцеве землеробське населення, наприклад частина скіфів-землеробів⁴⁷, основну масу яких Геродот (IV, 18) локалізував дещо на схід від Нижнього Побужжя, в пониззі Дніпра.

У новітній праці про населення цієї території тих часів, що нас цікавить⁴⁸, як основний критерій при визначенні етнічної належності того чи іншого поселення (або частини поселення) висунуто тип житла. Кам'яні будівлі приписуються грекам, землянки та напівземлянки — негрекам. У зв'язку з наявністю в досліджуваних житлових комплексах архаїчного часу як того, так й іншого типу жител зроблено висновок про те, що в поселеннях Нижнього Побужжя поряд з греками мешкали й негреки. Причому, під негреками маються на увазі згадувані Геродотом (IV, 17) калліпіді.

⁴¹ Е. О. Прушевская, Художественная обработка металла (Торевтика), Античные города Северного Причерноморья, стор. 329.

⁴² А. І. Фурманська, Бронзоліварне ремесло в Ольвії, Археологія, т. XV, К., 1963, стор. 63.

⁴³ Там же.

⁴⁴ С. И. Капошина, О скифских элементах в культуре Ольвии, МИА, № 50, стор. 158—159; і і ж, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, там же, стор. 236.

⁴⁵ В. М. Скуднова, Скифские памятники Нимфея, СА, XXI, 1954, стор. 309—310.

⁴⁶ А. М. Лесков, Об остатках таврской культуры на Керченском полуострове, СА, 1961, № 1, стор. 259 і далі.

⁴⁷ Пор. Л. М. Славин, Основные итоги исследований Ольвии за последние годы, VI научная конференция Института археологии, К., 1953, стор. 134.

⁴⁸ Я. В. Доманский, Из истории населения Нижнего Побужья в VII—IV вв. до н. э., Археологический сборник, вып. 2, Л., 1961.

Навряд чи правильно землянковий або напівземлянковий тип житла вважати головною ознакою негрецької частини населення Нижнього Побужжя. В землянках і напівземлянках могли мешкати й грецькі переселенці на ранньому етапі освоєння ними цієї території і навіть за пізніших часів. Разом з тим не можна не погодитись, що за архаїчного часу в Нижньому Побужжі, крім греків, жили й негреки. Якщо на лівому березі лиману ми припускаємо можливість мешкання якоїсь частини скіфів-землеробів, то щодо правобережних поселень можна погодитись з припущенням, що тут поряд з греками продовжувало жити місцеве населення, яке в середині V ст. до н. е. стало відомим Геродотові під ім'ям калліпідів.

Писемні джерела, що могли б висвітлити питання про соціальний склад населення Ольвії та її периферії в розглядуваний період, зокрема про соціальний склад перших колоністів, відсутні. Тому для його розв'язання доводиться спиратись лише на археологічні матеріали, виходячи при цьому із загальних закономірностей розвитку древньогрецького суспільства.

Грецька колонізація відбувалася в період утвердження в Греції рабовласницького способу виробництва, коли йшов процес поділу грецького суспільства на вільних і рабів. Як уже зазначалось, в колонії переселялось в першу чергу надлишкове населення, що складалося з вільних дрібних виробників — головним чином землеробів, а також ремісників. Тому можна висловити припущення, що переважну більшість грецьких переселенців, які заснували Ольвію і навколишні поселення, становили представники саме цих категорій населення.

У складі колоністів, безсумнівно, були купці (адже торговельна діяльність греків у Нижньому Побужжі почала розвиватись з самого заснування тут еллінських колоній⁴⁹) та інші представники заможної верхівки, які з тих або інших причин змушені були залишити метрополію. Крім того, цілком припустима наявність у складі населення Ольвії та інших грецьких поселень Нижнього Побужжя вже в архаїчний час деякої кількості рабів.

Археологічні матеріали начебто підтверджують накреслену вище картину соціального складу населення Ольвії та інших поселень Нижнього Побужжя за архаїчного часу. Про це, зокрема, свідчать тогочасні поховання ольвіополітів. Так, поряд з бідними похованнями, що становлять більшість, в архаїчному некрополі Ольвії розкопано кілька могил, в яких виявлено різні коштовні речі (електрові сережки, каблучки тощо)⁵⁰, що свідчать про заможність померлих. Те ж саме спостерігається і в архаїчному некрополі на Березані. Поряд з похованнями незаможних греків тут розкопано ґрунтову могилу з дерев'яним зрубом (поховання № 371), де разом з померлим було покладено дорогої речі⁵¹.

Отже, джерела, які є тепер у розпорядженні науки, не дають підстав припускати наявність в складі вільного населення Ольвії архаїчного часу негрецького прошарку (наприклад, скіфів-воїнів або скіфів-ремісників).

Що ж до залежного населення Ольвії та інших грецьких поселень Нижнього Побужжя, то ним в архаїчний час, мабуть, були раби скіф-

⁴⁹ М. М. Бондар, До питання про торговельні зносини Ольвії в VI—I ст. до н. е., стор. 69 і далі; його ж, Торговые сношения Ольвии со Скифией в VI—V вв. до н. э., СА, XXIII, 1955, стор. 62 і далі; Н. А. Онайко, Античный импорт на территории Среднего Поднепровья (VII—V вв. до н. э.), СА, 1960, № 2, стор. 41.

⁵⁰ Е. С. Прушевская, вказ. праця, стор. 328.

⁵¹ С. И. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, МИА, № 50, стор. 220—221, 230, 235.

ського походження⁵². Слідами їх перебування тут, можливо, є ліпний чорнолощений посуд з нижніх шарів ольвійського городища та навколишніх поселень.

Організація колоній була державним заходом. Перш ніж відправити на чужину якийсь контингент переселенців, влада метрополії — полісу, що організовував колонію, просила санкцію оракула, а також призначала спеціальну особу — ойкіста (інколи його обирали самі переселенці), який очолював колоністів, видав забезпеченням їх у дорозі і займався питаннями влаштування колонії.

Колоністи становили організовані групи людей, їх метою було зайняття території, на якій вони могли б оселитися і яка могла б забезпечити їх дальше існування. Таким вимогам відповідали узбережжя Бузького та інших лиманів Північно-Західного Причорномор'я з їх придатними для землеробства родючими ґрунтами й багатими можливостями для рибальства.

Очевидно, в колонії іноді переселялися більш-менш значні групи людей, зв'язані між собою родовими стосунками. Це сприяло перенесенню на нові місця суспільних відносин, що характеризувалися наявністю родових пережитків. Так, у написах ряду мілетських колоній — Кізіка⁵³, Істрії⁵⁴ та Том⁵⁵ зустрічаються згадки про іонійські філі. Однак родові зв'язки в середовищі колоністів не були визначальними.

В тих випадках, коли контингент переселенців мав змішаний характер, тобто коли поряд з громадянами метрополії в колонію переселялися і вихідці з інших полісів, виникнення нової общини — незалежно від того, в якій мірі зберігалися пережитки родових відносин у метрополії, — не могло відбуватись на основі старих, родових зв'язків. Жителі грецьких поселень, що виникли в Нижньому Побужжі внаслідок колонізаційної діяльності Мілета, становили общини, які утворювалися за територіальною основою. Прикладом такої общини є і Ольвія, де родові зв'язки, зокрема належність її громадян до тієї чи іншої філі, епіграфічними пам'ятками не засвідчені.

Немає даних про те, що общини жителів грецьких поселень Нижнього Побужжя з моменту їх виникнення становили єдине державне

⁵² Термін «скіфський» ми вживаємо в даному разі в широкому розумінні. Під цим терміном у джерелах фігурують різні племінні утворення, етнічна належність яких могла бути різною. При цьому слід мати на увазі історичні умови, що склалися за тих часів у Скіфії, а саме: панівне становище іраномовних кочівників — царських скіфів — щодо інших — скіфських і нескіфських — племен. У зв'язку з цим здається очевидним, що як раби до Ольвії потрапляли не царські скіфи, а вихідці з інших, підвладних їм племен. Такими вихідцями могли бути раби, яких постачали Ольвії в обмін на ольвійські товари царські скіфи, що здобували їх у цих племен тим або іншим шляхом — у вигляді воєнної здобичі або постійної данини (пор. В. Д. Блаватский, Рабство и его источники в античных государствах Северного Причерноморья, СА, XX, 1954, стор. 33).

Л. С. Клейн у нещодавно опублікованій праці (Территория и способ погребения кочевых скифских племен по Геродоту и археологическим данным, Археологический сборник, вип. 2, Л., 1961) висловив думку, нібито ольвіополіти не мали безпосереднього контакту з царськими скіфами і що ті відомості про кочових скіфів, якими користувався Геродот, начебто стосувалися не царських скіфів, а скіфів-кочівників. Нам здається, що таке трактування суперечить тій характеристиці, яку дає Геродот (IV, 20) царським скіфам. За свідченням «батька історії», вони вважали всіх інших скіфів своїми рабами. Але для того, щоб тримати в покорі племена, які населяли Скіфію, царські скіфи мали контролювати всю її територію від Дону до Дунаю. Такий контроль міг здійснюватись за тих часів не інакше, як шляхом періодичних наїздів кінних загонів скіфів-воїнів. Поява правителів царських скіфів у супроводі своїх військових дружин під стінами Ольвії становила цілком слушну можливість для різних торгових операцій, зокрема для обміну рабів на грецькі товари.

⁵³ СІГ, 3657, 3661, 3663—3665.

⁵⁴ АЕМО, VI, 1882, стор. 9, № 15; XVII, 1894, стор. 88.

⁵⁵ G. Perrot, Mémoires d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire, Paris, 1875, стор. 192, № 4; АЕМО, XIX, 1896, стор. 228, № 94; «Dacia», t. I, 1924, стор. 273—279.

утворення. Найімовірніше, кожна з них спочатку була відособленою в економічному і політичному відношенні, й перш ніж з'явилися передумови для перетворення їх в єдину державу, треба думати, минув деякий час.

Общини колоністів Нижнього Побужжя були складовою частиною древньогрецького класового, рабовласницького суспільства. В них мали місце всі властиві цьому суспільству класові суперечності, хоча в силу особливих історичних умов, за яких відбувалися виникнення і розвиток колоній, ці суперечності в розглядуваний період мали свою специфіку. Внаслідок порівняно слабкої майнової диференціації вільного населення Ольвії і поселень Нижнього Побужжя в початковий період їх існування суперечності між багатими і бідними або, вірніше, між заможними і менш заможними тут не могли набирати тієї сили, яку вони мали за тих часів у полісах материкової, острівної та малоазійської Греції, де вони були причиною запеклої соціальної боротьби, що, як, наприклад, у метрополії Ольвії — Мілеті, точилась протягом багатьох десятиліть. Основною суперечністю в общині жителів Ольвії, як і в общинах жителів поселень ольвійської периферії, в архаїчний час, очевидно, був антагонізм між вільними і рабами. Наявність останніх необхідно припускати, хоча кількість їх, мабуть, була порівняно невеликою.

Крім суперечностей, що існували всередині общин і мали класовий характер, були суперечності, зумовлені тим, що Ольвія та інші грецькі поселення в Нижньому Побужжі являли собою інородні включення в тілі Скіфії. Самий факт зайняття греками земель на території, що становила частину Північного Причорномор'я, де панували войовничі кочівники — скіфи, містив передумови для виникнення антагонізму між цими обома етнічними спільностями.

Суть справи не міняється і в тому разі, якщо вважати, що заселення скіфами Північного Причорномор'я відбувалось одночасно з грецькою колонізацією Нижнього Побужжя. Те, що скіфи ще не встигли міцно утвердитися тут на момент заселення цієї території греками, дало змогу останнім порівняно легко зайняти її, але зовсім не усунуло передумов для виникнення суперечностей між ними в майбутньому.

Це дає підстави припускати, що через деякий час після виникнення колонії грецькі общини Нижнього Побужжя почали потребувати такої організації, яка могла б забезпечити їм дальше існування в умовах постійної загрози зовні і при наявності соціальних суперечностей, що розвивалися всередині них. Об'єднання їх в одну державу було історичною необхідністю. Таке об'єднання відбулось під зверхністю Ольвії.

Це припущення підтверджують деякі факти.

В середині VI ст. до н. е. в Ольвії почали відливати своєрідні грошові знаки — так звані дельфіни. Нещодавно було висловлено думку, що вони протягом усього періоду їхнього обігу були приватною монетою⁵⁶. Але більш імовірним є погляд переважної більшості дослідників, згідно з яким ольвійські дельфіни були державною монетою і, отже, являють собою пам'ятки ольвійської державності.

Таким чином, є підстави вважати, що в середині VI ст. до н. е. Ольвійська держава вже існувала. Об'єднання окремих грецьких общин Нижнього Побужжя під зверхністю Ольвії відбулось, очевидно, десь близько середини VI ст. до н. е.

Можна припускати і дещо інші обставини виникнення Ольвійської держави. Так, зокрема, може бути висловлена думка про те, що полі-

⁵⁶ П. О. Карышковский, О надписях на ранних монетах Ольвии, МАСП, вип. 4, Одесса, 1962, стор. 225. В цій же праці наведено літературу про ольвійські мідні дельфіни.

тичне об'єднання грецьких поселень Нижнього Побужжя на чолі з Ольвією утворилося одночасно з заселенням греками-колоністами зазначеної території. Цьому, однак, суперечить одна обставина. Заснуванню Ольвії та більшості інших грецьких поселень на узбережжі Бузького і Березанського лиманів передувало виникнення в цьому районі поселення греків, залишки якого відкрито на сучасному о. Березань. У початковий період свого існування це поселення інтенсивно розвивалося і на той час, коли грецькі колоністи заснували Ольвію та інші поселення Нижнього Побужжя, воно являло собою досить значний центр. Певний час Березанське поселення, очевидно, конкурувало з Ольвією і, можливо, навіть боролось проти неї за зверхність у цьому районі грецької колонізації⁵⁷. Бурхливий розвиток Ольвії, проте, зумовив перемогу її в цій боротьбі. Ольвія забезпечила собі тут провідну роль і стала економічним, політичним і культовим центром греків-колоністів Нижнього Побужжя.

В. Л. ЗУЦ

К ВОПРОСУ ОБ ОБРАЗОВАНИИ ОЛЬВИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА

Резюме

Незадолго до основания Ольвии, а также спустя некоторое время после ее основания на побережье Бугского, Днепровско-Бугского и Березанского лиманов возник ряд поселений — на о. Березани, в районе с. Викторовки, на территории Очакова, в с. Днепровском (б. Сары-Камыши), у Широкой балки, в с. Лупаревой Балке, в урочище Скелька, к югу от с. Александровки, на север и восток от с. Станислава. Судя по материальной культуре, большинство из них было основано греками. Ольвийское государство образовалось вскоре после переселения в Нижнее Побужье греческих колонистов и явилось результатом объединения отдельных греческих общин под главенством Ольвии. Это произошло, по-видимому, около середины VI в. до н. э. В пользу такого предположения свидетельствует то, что в середине VI в. до н. э. в Ольвии начали выпускать денежные знаки — бронзовые дельфины. Поскольку подавляющее большинство исследователей считает ольвийские дельфины государственной монетой, то можно предполагать, что выпуск их имел место лишь после того, как произошло объединение греческих общин Нижнего Побужья в одно государство и Ольвия стала его политическим центром.

⁵⁷ На думку В. В. Лапіна, «як найраніше грецьке поселення Нижнього Побужжя Березанське поселення було тим зародком, з якого розвинувся пізніше Ольвійський поліс». Під останнім, звичайно, слід розуміти «не власне місто Ольвію, а всю сукупність об'єднаних економічно і культурно грецьких поселень, відповідним політичним центром якої на певному етапі стало місто Ольвія» (В. В. Лапін, вказ. праця, стор. 9).